

ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊԻ ԼՄԲԱՏԱ, ՀԱՌԻՇԱ,
ՕԶՈՒՆԻ, ՀԱՂՊԱՏԻ, ՍԱՆԱՀՆԻ ԵՎ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՅԼ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՎԱՆՔԵՐՆ ՈՒ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Գեղեցիկ ավանդություն է դարձել արդեն, որ ամեն ուսումնական տարվա վերջում Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի ուսանողությունը մեկնում է 4-օրյա պտույտի դեպի Հանրապետության հիշարժան վայրերը: Մեր հայրենիքի կլիմայական պայմաններն ու պատմական հուշարձանները լայն հնարավորություն են ընձեռում հոգևոր ճեմարանի տեսչությանը և դասախոսական կազմին՝ հանգստի կազմակերպման համար, որը և ունի դաստիարակչական և ուսումնական մեծ նշանակություն:

Այդ շրջապտույտները ուսանողներին հնարավորություն են ընձեռում ավելի մոտիկից ճանաչելու մեր երկրի առօրյան, նրա բնությունը, ծանոթանալու պատմական հուշարձաններին ու հիշարժան վայրերին՝ ավելի խորացնելու համար՝ իրենց դասավանդությունների միջոցով ստացած գիտելիքները:

Ներկա՝ 1979—1980 ուսումնական տարում որոշված էր մեկնել դեպի հյուսիսային Հայաստանի նշանավոր վանքերն ու եկեղեցիները:

Հունիսի 16-ին, երկուշաբթի օրը, առավոտյան ժամը 7-ին, արդեն մեքենաները դուրս եկան վանքի պարիսպներից: Ծրագրից դուրս այցելեցինք Օշականի Ս. Մեսրոպ եկեղեցին, որտեղ մեծ ուսուցչի շիրմին մոտեր վառելուց և մեր որդիական ջերմ զգացումները լռելյայն արտահայտելուց հետո՝ շարժվեցինք դեպի Լեռնական: Ծառապարհին կարճատև դադարներ արվեցին մի շարք եկեղեցիների մոտ, որոնցից են էլ դարում Գրիգոր Մամիկոնյան իշխանի կողմից կառուցված Արուհի գմբեթաւարան ե-

կեղեցին, որտեղ նախկինում եղել էր Արշակունիների գորքերի ձմեռանոց, Թալինի Կաթողիկե եկեղեցին (է դար)՝ կառուցված մի այլ նշանավոր իշխանական տան զավակ Ներսես Կամսարականի կողմից, և այլն: Թալինի եկեղեցին կառուցվել է Դվինի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվան Մայր տաճարի օրինակով, պատերը՝ ներսից ամբողջությամբ եղել են որմնակալված: Խորանի կամարի վրա երևում են առաքյալների պատկերները՝ կրոն շրջանակների մեջ, և աղոտ կերպով նշմարվում է Եզեկիելի տեսիլքը:

Ծանապարհին այցելեցինք նաև Մատառայի Ս. Հովհաննես եկեղեցին, որը կառուցվել է Զ դարի վերջին կամ է դարի սկզբին, և Լմբատավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին՝ նույնպես է դար: Այս վերջինը ամենակատարյալն է խաչածն-կենտրոնագմբեթ եկեղեցիներից: Ահա դիմացներս, ծայրոտ ու գորշ բլուրների միջև, քարքարոտ բարձունքի վրա, երկնքի անքիծ, վճիռ կապույտի մեջ ուրվագծվում է գորշամանուշակագույնից վարդագույնի անցնող եկեղեցին՝ սլացիկ ու սրագագաթ, միակ կառույցը, որ մնացել է համայնի վանքից:

Եկեղեցին նշանավոր է իր որմնակալով: Որմնակալարում պատկերված է Եզեկիելի տեսիլքը: Ահա աքսորյալ, տառապալալ ու բազմաչարչար մարգարեն, խոսելով Աստուծո անունից, իր հզոր ձայնով մահ ու կործանում է սպառնում բոլոր կեղեքիչներին ու անարդարներին: «Եւ տեսի եւ ահա հողմ վերացեալ՝ գայր ի հիւսիսոյ, ամպ մեծ ի կողման նորա, և հոր փայլատակեր ի նմանէ» (Եզեկիել Ա. 4):

Դժբախտաբար որմնանկարի վերին մասը ամբողջությամբ ջնջվել է, իսկ ներքևի կեսից մնացել են կարմրագույնի և ոսկեգույնի հետքեր, որոնք իրենց վառվուրդն ցոլարկ հրեղեն սպավորություն են թողնում: Կենտրոնում երևում է ձվաձև ծիածանը, որի երկու կողմերում, բոցերի մեջ, կանգնած են չորս քերովքներ՝ իրենց հզոր ու հրացայտ աչքերով:

Ամանուն ճարտարապետը կիրառել է ճարտարապետական մի շարք նորություններ, որոնց նպատակն է օրվա համապատասխան ժամին ստեղծել երեկոյան ժամերգության տրամադրություն: Հենց այդ, մոտավորապես ժամը 5-ի, 6-ի մոտերքը, արևի ճառագայթները այնպես են մտնում դռնից ու լուսամուտներից և բախվելով պատերին՝ անդրադառնում դեպի նպատակաուղղված տեղը, որ ավելի հստակ երևա որմնանկարը, որը, եթե մոտիկից մանրակրկիտ ուսումնասիրենք, իր պոմետային կառուցվածքով նույնպես արտահայտում է երեկոյան ժամերգության տրամադրություն: Կարծես այն իր գույներով, իմաստով ու կատարմամբ մի «Լոյս գուարթ» է մուր ու սառը պատերի մեջ:

Ահա ինչպիսի բարդ և եզակի ճարտարապետական կառուցվածք ունի այս գեղեցիկ ու լակոնիկ տեսքով կառույցը, որի հանճարեղ հեղինակի մասին ոչինչ հայտնի չէ մեզ: Ինչպիսի՝ համեստություն սեփական անձի և սեփական անվան նկատմամբ, որ նույնիսկ վանքի պատերի վրա արված արձանագրություններից գոնե մեկում չենք գտնում կառուցողի մասին ասված գոնե մեկ բառ, մեկ հատիկ անուն... Ամեն ինչ Աստուծո, ամեն ինչ Հիսուսի, ամեն ինչ հավատքի, հայրենի երկրի ու հայրենի ժողովրդի համար... Ահա որն է եղել նշանաբանը այդ հազարավոր երանելի ԱՆԱՆՈՒՆ-ների որոնք ցրված են մեր պատմության վշտի ու ուրախության քարքարոտ ուղիներում:

Ամեն մի հուշարձան սրբություն է: Նրանց մեջ ենք մենք տեսնում մեր նախնիների հանճարը, որոնք, երբ բախտ են ունեցել վայր դնելու իրենց մատներին բուրրովին չսագող, բայց քաջաբար եկթարկվող մետաղի ապանիշ կտորը, կառուցել են իրենց հավատքի խորանը, այդ խորաններում մուրճով ու վրձինով «Լոյս գուարթ» երգել, դեմքերը երկինք ու հոգիները առ Աստված կարկառած՝ «Տէ՛ր, կեցո՛ր դու գհայս» գոչել: Մենք պետք է գուրգուրենք մեր անցյալի մնացուկները, որոնք մեր բարեպաշտ ժողովրդի դեպի երկինք ձգված քարացած աղոթքներն են:

Հաջորդ կանգառը Հառիճա վանքի մոտ էր:

Վանքը, կամ մենաստանը, գտնվում է Սրբիկի շրջանի Հառիճ գյուղում, Արագածի հյուսիսային ստորոտում: Այն, բազմածորի բարձր քարափին, մի գեղատեսիլ վայրում, իր վեհությունը և հպարտ կառուցվածքով, ինչպես նաև տեղի հովասուն կլիման և երկնքանագ ծաղիկների բուրմունքը ստանձին զվարթություն պատճառեցին մեզ: Իզուր չէ, որ վանքը եղել է ամենայն հայաց կաթողիկոսների սիրած ամառանոցային վայրերից մեկը:

Հնագույն եկեղեցին Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին է՝ կառուցված է դարում: Հետագայում, 1201 թ., Զաքարե և Իվանե եղբայրների կողմից կառուցվել է վանքի երկրորդ՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Սա վանքի գլխավոր եկեղեցին է: Ունի բարձր ու լայնամիստ գմբեթ, որն առանձին վեհություն է հաղորդում ընդարձակածավալ շենքին: Դրաի պատերի մեջ կան խորշեր, որոնցից մեկի մեջ տեսնում ենք Զաքարե և Իվանե եղբայրների ամբողջական քարձրաքանդակը: Լուսամուտները պսակված են գոգավոր շրջանակներով, որոնք ավելի գեղեցիկ ու աչքերին հաճելի տեսք են տալիս եկեղեցուն:

Մեզ մեծ զարմանք պատճառեց ճգնաժամի մատուցողը, որը գտնվում է վանքի հարավ-արևմտյան կողմում, մի անմատչելի ժայռի վրա: Ժամանակի ընթացքում մի մեծ ժայռաքեկոր, անջատվելով քարափից, իր հետ տարել և վանքից հեռացրել է հիշյալ մատուցողը:

Հառիճա վանքը հայտնի է եղել որպես նշանավոր գրչության կենտրոն: Սակայն, դժբախտաբար, այդ հսկայական ձեռագրերից միայն պատահիկներ են մնացել:

Բազում ավերանքների ու հափշտակումների ենթարկված վանքը ներքին ծաղկում է ապրում ԺԹ դարի երկրորդ կեսին: Այդ ծաղկման գործում իր մեծ դերն է կատարել հատկապես Յոթն Վիրաց նշանավոր նկարը, որը առժամանակ գտնվում էր Հառիճա վանքում, և որի մասին կիսուս ենք ներքևում:

Հենց այս շրջանում է բացվում վանքի դպրոցը, որի սաներից են Ավ. Իսահակյանը, Երվանդ Տեր-Մինասյանը և այլ նշանավոր հասարակական ու մշակութային աչքի ընկնող գործիչներ: Այս դպրոցում է դասավանդել Հովհ. Հովհաննիսյանը:

Հառիճա վանքից մենք շարժվեցինք դեպի Լեհիճական, առաջնական նշանավոր Գյումրին, նախկին Կիմայրին կամ Կումայրին, որի անունը գիտնականները կապում են կիմերների հետ, որոնք, ինչպես գիտենք, մեր թվարկությունից առաջ Ը դա-

րի երկրորդ կեսին ներխուժեցին Ուրարտու և ծանր ու ճակատագրական պարտության մասնեցին Ռուսա Բ թագավորին:

Նախկին անշուք գյուղը նշանավոր է դառնում հայ ժողովրդի՝ արաբական տիրապետության դեմ 773—775 թթ. մղած ազատագրական ապստամբությունների ժամանակ: Արտավազդ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ առաջինը այստեղ է տրվում ժողովրդական-ազատագրական շարժման ազդանշանը:

Մինչև Հայաստանի՝ Ռուսաստանի հետ միացվելը քաղաքը կոչվել է Գյումրի: 1837 թ. Գյումրին Նիկողայ Ա-ի կնոջ՝ Ալեքսանդրա Ֆեոդորովնայի անունով կոչվեց Ալեքսանդրապոլ և դարձավ քերթաքաղաք, իսկ սովետական կարգերի հաստատումից հետո, ի պատիվ մեծ առաջնորդի, անվանվեց Լենինական: Այժմ Լենինականը գեղեցիկ և ժամանակակից քաղաք է: Այն համարապետությունում թե՛ մեծությամբ և թե՛ գեղեցկությամբ երկրորդն է՝ Երևանից հետո: Ժամանակակից ոճով կառուցված բազմահարկ շենքերը, լայնարձակ ու կանաչապատ փողոցները, որոնցով երթևեկում են բազմաթիվ մեքենաներ ու քաղաքացիներ և այլն, քաղաքին տալիս են զվարթ ու կենսուրախ տեսք: Իր գեղեցկությամբ հատկապես աչքի է ընկնում կենտրոնական հրապարակը: Հրապարակի երկու կողմում գտնվում են Անիի Մայր տաճարի նմանողությամբ կառուցված Ս. Ամենափրկիչ և Ս. Աստվածածնի Յոթ Վերք եկեղեցիները:

Հնչում են եկեղեցու զանգերը: Սկսվում է երեկոյան ժամերգությունը: Ուսանողների մի մասը անմիջապես հագնում են ժամաշապիկները: Մեծ խանդավառությամբ հընչում է օրվա «Համբարձի» շարականը՝ «Նմանեալ Մովսիսի...»:

Եկեղեցին լցված է բազմաթիվ հավատացյալներով, որոնք երկյուղածությամբ և մեծ բավականությամբ լսում են ժամերգությունը: Ժամերգության ավարտից հետո Ծիրակի թեմի առաջնորդ Նարեկ սրբազանը Լենինականի հավատացյալ ժողովրդի կողմից բարի գալուստ մաղթեց մեզ, հակիրճ խոսքով տեղի հավատացյալ ժողովրդին ծանոթացրեց ճեմարանի ուսանողությանը և նրա առօրյային, իսկ վերջում շնորհակալություն հայտնեց վերջիններին՝ երեկոյան ժամերգությանը քերած մեր ջերմ և սրտագին մասնակցության համար: Այնուհետև, երբ դուրս եկանք եկեղեցու բակ, մեզ շրջապատեցին տեղի հավատացյալները: Սկսվեց հաճելի և մոտրմական զրույց: Նրանք բազմաթիվ հարցեր էին տալիս Մայր Աթոռի, հոգևոր ճեմարանի և Ամեն-

ճայն Հայոց կաթողիկոս Ս. Ս. Վազգեն Ա Վեհափառ Հայրապետի մասին:

Այժմ ցանկանում եմ մի քանի խոսք ասել եկեղեցու և նրա անվանման վերաբերյալ:

Ինչո՞ւ է կոչվում «Յոթ Վերք»: Ըստ ավանդության, երբ Հիսուս խաչվելուց հետո տալիս է իր վերջին յոթ պատգամները, դրանցից յուրաքանչյուրը, մի-մի սուր դարձած, խոցում են Աստվածամոր սիրտը: Եկեղեցում գտնվում է մի պատկեր՝ Աստվածամոր կերպարանքով՝ խոցված յոթ սրերով, որը, ըստ ավանդության, նկարել է Ղուկաս ավետարանիչը: Մի կողմում պատկերված է Փրկչի հարության նկարը, իսկ մյուս կողմում՝ խաչից իջեցված Հիսուսի մարմինը գրկած՝ նստած է Ս. Աստվածածինը: Արտասուքը ծորում է մայրական աչքերից, իսկ սրտի վրա խրվել են յոթ սրեր, չորսը՝ աջակողմում, և երեքը՝ ձախակողմում: Այդ սրերը խորհրդանշում են Հիսուսի ասած վերջին խոսքերը, որոնք յոթ վերքեր են բացել Աստվածամոր մայրական սրտում: Այդ խոսքերը հետևյալներն են.

Ա. Հայր, թող դոցա, զի ոչ գիտեն զինչ գործեմ.

Բ. Աստուած իմ, Աստուած իմ, ընդէ՛ր թողեր զիս.

Գ. Այսօր ընդ իս իցես ի դրախտին.

Դ. Կի՛ն դու, ահա որդի քո, և ահա մայր քո.

Ե. Ծարաւի եմ.

Զ. Ամենայն ինչ կատարեալ է.

Է. Հա՛յր, ի ձեռս քո առնդեմ զհոգի իմ:

Նկարը այնքան արժեքավոր է ու ճանաչված, որ այն ժամանակին վանքից վանք են թոցրել: Արդեն ասացինք, որ այդ նկարը առժամանակ գտնվել է Հառիճա վանքում: Հետագայում, 1829—30 թթ., երբ հիմնվում է Լենինականի Ս. Աստվածածին եկեղեցին հասնեցի և Կարսից գաղթած հայերը Պողոս վրդ. Զանգարանի գլխավորությամբ 1832 թ. նկարը Հասանդաշից բերում են այստեղ: Ահա թե ինչ է գրում հայր Ղևոնդ Ալիշանը իր «Ծիրակ» աշխատության մեջ.

«Եկեղեցին Սր. Աստուածածնի նշանաւոր ուխտատեղի համարեալ է վասն Եօթն-Խոցից անուանեալ պատկերին, զոր համարին նկարեալ ի Ղուկայ ավետարանչէ և բերեալ ի Հայս ի Գրիգորէ Մագիստրոսէ» (էջ 155):

Տեղի հավատացյալ ժողովուրդը հավատացնում է, որ նկարն ունի բուժիչ հատկություն: Նրանք պատմում են, որ երբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ներսէս Աշտարակեցին հիվանդանում է, բերել է տալիս այդ պատկերը, որպեսզի վերջինիս օգնու-

թյամբ բուժվի: Հետագայում նա չի ցանկանում նկարը վերադարձնել, բայց տեղի հավատացյալները գալիս են Էջմիածին և մեծ դժվարությամբ կարողանում նկարը իր նախկին հանգրվանը վերադարձնել:

Արդեն իր ավարտին էր մոտենում գրաստանային առաջին օրը: «Ժիրակ» հյուրանոցում գիշերելուց հետո, վաղ առավոտյան, նորից նստեցինք մեքենաները և արդեն ժամը ութին դուրս եկանք Լեւոնակահից: Նախաճաշեցինք ճանապարհի մոտ, գեղատեսիլ բնության գրկում, որտեղ կար լեռնային աղբյուր: Դեռևս նախաճաշը չվերջացրած, լեռնային այծյամների պես թռչկոտելով, բարձրանում ենք դիմացի բլուրը: Շրջակայքում երևում էին մի քանի գյուղեր, որոնք իրենց սպիտակատանիք կտորներով՝ փոված լեռների լանջերին, կարծես ձուլված բնությանը, վերջինիս հետ կազմում էին մի ամբողջություն, լրացնում միմյանց: Հաճելի էր բարձունքում, որտեղ ազատ թափափորում էր մեղմ գեփյուղը, որտեղ ոսկորներդ էր թափանցում լեռնային մաքուր, սուր օդը՝ լցված վայրի ծաղիկների անուշ, անարատ բուրմունքով: Արդեն արևի ճառագայթները դեպի մեզ էին պանդում համարյա թե գեմիթից, երբ մենք մեծ դժվարությամբ նստեցինք մեքենաները և շարժվեցինք դեպի Օձունի եկեղեցի:

Մոտենում ենք պարապատակ եկեղեցուն, որի շուրջը փոված են գերեզմանները: Այստեղից է մեր ամենանշանավոր հայրապետներից մեկը՝ Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսը (715—728): Եկեղեցում կա ԺԼ թե ԺԹ դարի մի արձանագրություն՝ ինչ-որ վերանորոգումների մասին, ուր ասվում է, թե եկեղեցին կառուցվել է Հովհան Օձնեցու կողմից: Բայց, դատելով ճարտարապետական կառուցվածքից, գիտնականները գտնում են, որ եկեղեցին Զ դարի վերջերից կամ Է դարի սկզբներից ավելի ուշ չէր կարող կառուցված լինել: Եկեղեցին գմբեթակիր է և ունի բազիլիկ ձև: Երեք կողմից շրջապատված է՝ գալերեաներով կամ կամարակապ սրահներով, ինչ որ հատուկ է Ե—Զ դարերի եկեղեցական ճարտարապետական կառույցներին և, ընդհանրապես, չի հանդիպում հետագա դարերի մեր հուշարձաններում: Այստեղ պարզ երևում է անցումը հեթանոսական տաճարներից դեպի վաղ քրիստոնեականը: Այդ անցումը տեսնում ենք նաև տաճարից հյուսիս գտնվող երկու նշանավոր ստեղանների մեջ, որտեղ գեղեցիկ կերպով միահյուսված են հեթանոսական մոտիվներով արված բուսապատկերներն ու աստվածաշնչական մոտիվները: Ինչպես գիտենք, քարակոթող-

ներ գոյություն ունեին դեռևս Ուրարտունում: Այնտեղ աստվածներից նվիրված արձանագրություն-քարակոթողները համարվել են սրբություն, որոնց մոտ պաշտամունքային ծեսեր են կատարվել: Այդ բանը նույնպես անցել է քրիստոնեությանը, միայն թե արդեն նախկին արձանագրություն-քարակոթողները փոխարկվում են պատկերազարդ քարակոթողների, իսկ այնուհետև՝ խաչքարերի:

Մի անգամ ևս դիտելուց հետո, հրաժեշտ տվեցինք այդ երկարավուն, գեղեցիկ, եթե կարելի է ասել, նախախաչքարերին ու վեհաշուք կերպով փոված նշանավոր տաճարին:

Կեսօրվա ճաշից հետո, մոտավորապես ժամը յոթն էր, երբ նորից նստեցինք մեքենաները ու շարժվեցինք դեպի Հաղպատ—Սանահին: Դեմենոս պարզվել է Լոռվա չնաշխարհիկ բնությունը, նախկին Գուգարաց երկիրը: Աղմկոտ ու սրընթաց՝ անընդհախոր ձորերի ծերպերից հորդում է պղտոր Դեբետը: Հիշում ես հանճարեղ բանաստեղծի տողերը.

Էն Լոռու ձորն է, ուր հանդիպակաց
Ժայռերը խորունկ նոթերը կիտած
Դեմ ու դեմ կանգնած, համառ ու անթաթթ
Հայացքով իրար նայում են հանդարտ...

Այժմյան Ալավերդու շրջանը կազմում է պատմական Հայաստանի նախկին Գուգարաց ընդարձակածավալ աշխարհի արևելյան շրջանները: Իր տերիտորիայով համարյա թե համընկնում է Տաշիր կամ Տաշիրք գավառին:

Գուգարքը, մի շարք այլ գավառների ու աշխարհների հետ միասին, Հայկական պետությանն է միացվել Արտաշես Ա-ի օրոք, Բ դարում (մ. թ. ա.): 978 թ., Բագրատունիների թագավորության քայքայման ժամանակաշրջանում, այստեղ հիմնադրվել է Անիի թագավորությանը ենթակա Տաշիր-Ջորագետի կամ Լոռվա թագավորությունը, Աշոտ Գ-ի որդի Գուրգենի կողմից, որը նախկինում կառավարիչ էր նշանակված նույն տեղում: Հիմնադրի անունով էլ թագավորությունը պատմության մեջ հայտնի է Կյուրիկյան աղավաղված ձևով:

Այս շրջանում է, որ նախկին Տաշիրքը ապրում է տնտեսական, մշակութային և հոգևոր բուռն վերելք: Կառուցվում են բազմաթիվ վանքեր, եկեղեցիներ ու բերդեր, որոնց թվում նաև Հաղպատը և Սանահինը: Սելջուկյան տիրապետությունից հետո այդ վերելքը շարունակվում է նաև Զաքարյանների ժամանակ:

Ոլորապատյտ ճանապարհներով ավտոմեքենաները բարձրանում են դեպի Սանահ-

հին: Տներին ու կանաչ ծառերի ետևից դեպի երկինք է պարզվել նշանավոր վանքի գմբեթը: Ուխտավորի երկյուղածությամբ ներս ենք մտնում դարպասից և կանգնում այս հազարամյա սրբավայրի առջև: Վանքի տեսքը տրամադրում է հավատքի և խոկուսի:

Սանահին վանքի գոյությանը սկիզբ է դրվում Անանիա Մոկացի (946—968) կաթողիկոսի օրով, երբ քաղկեդոնական վեճերի պատճառով Հունաստանից հալածվում և Հայաստան են գաղթում մի խումբ հայ և հույն ուղղափառ-միաբնակ հոգևորականներ: Նրանք այստեղ կառուցում են վանքի առաջին կառույցը՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որտեղ հիմնում են վանք և զբաղվում գիր ու գրականությամբ, աղոթքով ու հայ մշակույթով: Հետագայում, հագրատունյաց Սմբատ Բ թագավորի օրից, Սանահինը դառնում է մեր մշակույթի վառ օջախներից մեկը: Այստեղ գոյություն է ունեցել բազմամյա միաբանություն, այստեղ է գործել նաև Գրիգոր Մագիստրոսի ճեմարանը, որտեղ դասավանդել է ինքը՝ մեր հին պատմության մեջ հայտնի միակ աշխարհիկ փիլիսոփան և գիտնականը:

Սանահին վանքի ամենագլխավոր ճարտարապետական կոթողն է «Ամենափրկիչ» եկեղեցին, որը կառուցվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցուց մի քանի տասնամյակ հետո՝ 967—972 թթ., Հայաստանի Խոսրովանուշ թագուհու կողմից, իր ամուսին Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի աջակցությամբ: Այս եկեղեցին իր դիրքով և ճարտարապետական կառուցվածքով կարծես իշխում է մյուս կառույցների վրա:

Վանքի մյուս բոլոր հրաշալի և իրենց ճարտարապետական կոտ կառուցվածքով անմամն հուշարձանները դիտելուց հետո, ինչպիսիք են գավիթը կամ ժամատունը, Մագիստրոսի ճեմարանը և մատենադարանը, զանգակատունը, Գրիգոր Տուտեղորդու դամբարան—խաչքարը և այլն, մենք կրկին վերադարձանք վանքի գլխավոր՝ Ամենափրկիչ եկեղեցին և կանգնեցինք երեկոյան աղոթքի: Թվում է, թե մեզ հետ աղոթում են նաև վանքի եռամեծ վարդապետների անմահ հոգիները, թվում է, թե վանքի հազարամյա պատերից հնչում է Ստեփանոս Օրբելյանի նշանավոր պատգամը. «Հաւան եմք մեք ընդ հարսն մեր ի դժոխս իջանել և ոչ ընդ հոռոմոց լերկինս ելանել»:

Արդեն իրիկամուտ է: Պետք է շտապել, որպեսզի հասցնենք այցելել նաև Հաղպատ: Ուղղվում ենք դեպի հավատքի ու

գիտության այդ երկրորդ նշանավոր օջախը:

Հաղպատը գտնվում է Սանահին հանդիպակաց լեռան զագաթին, մի կանաչապատ բացատի վրա: Մեծ անհամբերության պատճառով ոլորապտույտ ճանապարհը երկար է թվում և ձանձրալի: Հաճախակի դեմքներս դուրս ենք պարզում պատուհաններից և վայելում Գուգարաց աշխարհի ծաղկավետ ու կանաչապատ, լեռների և անտառների մեջ կորսված անդրնդախոր ձորերի խորհրդավոր գեղեցկությունը: Ամեն կողմ կանաչ է ու ծաղիկ: Վայրի բնության ծոցում, ճանապարհի յուրաքանչյուր դարձվածքին, բազմերանգ մի նոր տեսարան է բացվում մեր աչքերին: Ի՞նչ հրաշալի է բնությունը: Սա իսկապես որ արվեստ է, յուրահատուկ, անձեռակերտ արվեստ, իսկ բնությունը ամենամեծ արվեստագետն է: Այսպիսի շքեղություն մենք չենք հանդիպում ոչ մի նկարչի կտավներում, բայց և միաժամանակ որքան հասկանալի է դառնում Մարտիրոս Մարյանի արվեստը: Այո՛, իսկական արվեստագետ լինելու համար նախ պետք է հասկանալ հայրենի բնությունը, ապա նոր բառերով, ներկով կամ հնչյուններով, մորճով կամ գրչով կրկնօրինակել այն՝ տալով գեղարվեստական մեկնաբանություն:

Ահա երևացին դեպի երկինք կարկառված եկեղեցու գմբեթները: Հիացմունքով ու երկյուղածությամբ մտնում ենք հավատքի ու մշակույթի, գիտության ու ստեղծագործ հանճարի կոթող այս դարավոր մենաստանի դարպասից:

Այստեղ են ապրել և գործել մեր եռամեծ վարդապետներն ու մշակույթի նշանավոր գործիչները, այստեղ են «մի նշխարով, մի կում ջրով» մեր պատմությունը կերտել մեր պատմիչները, գրիչները, այստեղ են դարերի հավերժական կյանք ստացել մեռած կենդանու մշակված կաշիները, այստեղ է շտապել ամեն մի հայ երիտասարդ, որպեսզի սովորի և դառնա իր ժողովրդի, իր եկեղեցու ու իր հավատքի դատի պաշտպանը:

Ի՞նչ նվիրական ու սրտամուտ է հնչում վանքի ամեն մի կտորը, ամեն մի քարը: Այստեղ յուրաքանչյուր քար, յուրաքանչյուր շաղախ խոսում է մեր ստեղծագործ ժողովրդի հավատքի ու աշխատանքի, տառապանքի ու անընկճելի հոգու վեհության մասին: Այստեղ յուրաքանչյուր քար քարի վրա է դրվել հայ վշտի ու ուրախության արցունք-շաղախով:

Ինչպես չմոտենա և սրտի երկյուղածությամբ չհամբուրես վանքի ամեն մի քարը, նրա վրա նստած ամեն մի փոշին: Ինչ-

պե՛ս չծնրալնես վանքի գավթում թաղված այն շիրիմների վրա, որոնց հայտնի ու անհայտ հիշատակը ապրում է ու հավերժ կապրի մեր սրտերում:

Մտնում ենք հուշարձանախմբի առաջին և գլխավոր կառույց հանդիսացող Ս. Նշան եկեղեցին: Դրսից, արևելյան ճակատում, կանգնած են երկու մորուքավորներ՝ ձեռքներին բռնած եկեղեցու մակետը: Ուրե՛ք են այդ երանելիները՝ անմահացած հազարամյա վանքի խնկարույր ճակատին: Դրանք Սմբատ և Գուրգեն արքայորդիներն են, որոնց արևշատության համար կառուցվել է այս քարե հրաշալիքը իրենց մոր՝ Խոսրովանու թագուհու կողմից:

Այստեղ ամեն ինչ միանգամից նայել հնարավոր չէ: Բայց ինչպե՛ս կարելի է անտարբերությամբ անցնել Ս. Նշանի գավթի, Ս. Գրիգոր եկեղեցու, Համազասպի շենքի և այլ հրաշալիքների կողքից: Ահա վանքից բաժանված, շրջապատված մեծ վարդապետների՝ Դավիթ Քոբայրեցու, Հովհ. Սրկ. Իմաստասերի, Հովհաննես Պլուզի և ուրիշների դամբարաններով դեպի գեներ է ձգվում վանքի զանգակատունը: Զանգակատան վրա կան խորշեր, որոնք դեպի Մորիենոսի գիրկն անցնող արևի նվազող ճաճանչներից ստանում են զանազան գույներ, և կարծես քարե հսկա զանգվածը թեթևանում է ցուլացող գույներից, որոնք իրենց վառվողում աշխույժով Մոցարտյան երաժշտության տպավորություն են թողնում:

Արդեն մթնում է: Մեկնման տխուր ժամն է: Պետք է հրաժեշտ առնել այս սրբավայրից: Մի անգամ ևս նայում ենք աստիճանաբար մթությանը ձուլվող նվիրական վանքին: Այստեղ ամեն ինչ խոսում է: Ի՛նչ գեղեցիկ, ի՛նչ խորհրդավոր է վանքը մթության մեջ: Թվում է, թե այն մի իսկական «Խորհուրդ մեծ» է՝ քարե կերպարանք առած: Մեր հայացքները չեն կարողանում բաժանվել կիսամութի մեջ ձուլված աղոտ գծերից: Նույնիսկ լուսինը իր թրթռուն հալացքը հառել է այս հազարամյա պատերին:

Հուզումով, համարյա բռնի կերպով բաժանվում ենք Հաղպատի սուրբ վայրերից: Զնայած երկար ժամանակ է անցել ճաշից, բայց մեր մարմինները հոգնություն և քաղց չեն զգում: Հաղպատում և Սանահինում մենք ավելի լավ սնունդ ստացանք, հոգևոր սնունդ: Այո՛, «Ո՛չ միայն հացի, այլև բահի կեցցե մարդ»: Միտք է գալիս մի գեղեցիկ ավանդություն Հովհ. Սարկավազ Իմաստասերի մասին, թե ինչպես Հաղպատում ուսանելու ժամանակ մի քանի օր անհետանում է, և երբ նրան գտնում են

վանքի մատենադարանում փակված ու զարմացած հարցնում, թե ի՛նչ է կերել նա այդ օրերին, ուսումնասեր պատանին, ցույց տալով մատենադարանի մագաղաթները, ասում է. «Այս է իմ կերակուր և ըմպելի գոր կերայ և արբի զատուրս այսուհի»:

Ալավերդու հյուրանոցում գիշերելուց հետո, առավոտյան, վերջին անգամ հրաժեշտ տվեցինք այդ նվիրական վայրերին և շարժվեցինք դեպի Նոյեմբերյան: Նախաճաշից հետո բռնեցինք վերադարձի ճանապարհը: Մոտավորապես ուշ կեսօրին հասանք Մակարավանք: Այստեղ երկար և հաճելի ժամանակ անցկացրեցինք, խաղացինք ֆուտբոլ և այլ սպորտային խաղեր:

Մակարավանքը կառուցվել է ԺԳ դարում: Չորս կողմից պատերի վրա կան փոքրիկ խաչքարեր, զարդաքանդակներ: Խորանի ներքևի մասը ամբողջությամբ պատված է աստղակերպ զարդաքանդակներով: Գլխավոր մուտքի դռան վերևի մասում քանդակված են կենդանիներ. մեկ կողմում վագր կամ առյուծ, որը ճիրաններով բռնել է ցուլի ծոծրակից, մյուս կողմում, թվում է, թե սֆինքսի կերպարանքով առասպելական կենդանի է՝ մարդու դեմքով և գազանի մարմնով: Գազանները, հավանաբար, խորհրդանշում են ուժ, զորություն և խորամանկություն ու հետադեմություն: Սֆինքսը գլխին կրում է թագ: Դեմքը նման է գեղեցիկ կնոջ դեմքի, բայց հպարտ է և կկոցած աչքերի տակից նայում է դեպի հեռուն:

Այժմ վանքը վերանորոգվում է: Մեզ մեծ ուրախություն պատճառեց բանվորների եռանդուն ու քարեխիղճ աշխատանքը: Բայց, դժբախտաբար, վանքի մոտ թափված են խաչքարեր, որոնցից յուրաքանչյուրը մի-մի կատարյալ արվեստի մոտ է ներկայացնում իրենից:

Արդեն երեկո էր, երբ բռնեցինք վերադարձի ճանապարհը:

Այսպիսով, կտրելով ավելի քան 260 կիլոմետր, Ալավերդի, Նոյեմբերյան, Իջևան, Դիլիջան, Երևան, Էջմիածին երթուղիով, գիշերվա ժամը 1-ին հասանք Մայր Աթոռ: Այս հետաքրքիր ու ուսանելի ուխտագնացությունը մոր լիցք տվեց մեզ՝ ուսանողներին, որպեսզի ամառային արձակուրդներից հետո մոր եռանդով վերսկսենք գալիք ուսումնական տարին:

Մեր հոգում միշտ կենդանի կմնան այն մեծ տպավորությունները, որ ստացանք այդ ուխտագնացության ժամանակ:

ՎԱՐԴԱՆ ԲԱՂՂԱՍՍԱԲՅԱՆ
(Հոգևոր ճամարանի Բ լսարանի ուսանող)